

Középkori klenódiumok továbbélése a református egyházban

A reformáció a sákramentumok kiszolgáltatásának rendjében jelentős változást hozott, a korábbi ostya helyett a két szín alatti úrvacsorát vezették be. Annak ellenére, hogy a sákramentumok kiszolgáltatásának eszközigénye is világosan mutatja az alapvető teológiai különbségeket, a kegytárgyak elsőrendű származása mégis a korábbi egyházstruktúrához való kötődést és folyamatosságot bizonyítja. A 16. századi református zsinati határozatok az úrasztali készletek anyagát nem határozták meg, a felszerelésekre vonatkozóan az 1567. évi debreceni zsinat csupán egy kikötést ad, hogy a *pápista kelyheket, tányérokat elvetjük*.¹ A határozatok gyakorlatba ültetése az erdélyi református egyházközségek esetében a 17. század első feléig biztosan nem történt meg, az erdélyi városok polgársága, a vidéki gyülekezetek nem forradalomszerűen, ingó és ingatlan javaiknak elpusztításával csatlakoztak a reformációhoz, hanem ráépültek a korábbi egyházszerkezetre, ami a templomokkal együtt a liturgikus felszerelés átvételét is jelentette. A protestáns egyházak 16–17. századi leltárai² a közhiedelemmel és a korábbi nézetekkel ellentétben azt bizonyítják, hogy a reformáció nem pusztította el a katolikus tárgyi örökséget, hanem a sákramentumok kiszolgáltatásának eszközigényéhez alkalmazkodva tovább használták a használható darabokat, a funkciójukat veszített eszközöket a kötődés jegyében tovább őrizték. Ezek az átöröklött misekelyhek és paténák alkották a 16. század második felében, 17. század elején az úrasztali készletek alapját, új liturgikus tárgyakat többnyire a 17. század első évtizedeiben kezdtek készíttetni a sákramentumok kiszolgáltatására.

A 17. század első feléből származó egyházközségi vagyonszfeírások a misekelyhek és paténák mellett számos olyan tárgyat is sorolnak a katolikus szertartásból, amelyek funkciójukat elvesztették a protestáns egyház- és sákramentumértelmezés következtében, mindössze anyaguk jelentett értéket, vagy a ragasztódás tartotta őket a gyülekezetek tulajdonában. Ennek legszemléletesebb példái

* Kovács Mária Márta (Kovácsna, 1980) művészettörténész a Babeş-Bolyai Tudományegyetem történelem-művészettörténet szakán szerzett egyetemi (2004), magiszteri diplomát (2005) és egyháztörténeti doktori fokozatot (2010). 2010-től a Maros Megyei Múzeum, 2016-tól az Erdélyi Református Múzeum muzeológusa. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet óraadó tanára. Kutatási területei a protestáns egyházművészet, az erdélyi iparművészet, ön- és ötvösművéség.

¹ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Gyűjtötte és fordította Kiss Áron. Budapest 1881, 152.

² Kolozsvár város számadáskönyvében fennmaradt az unitárius egyházközség 1577-es klenódiumösszeírása, ez a katolikus egyház liturgikus felszereléséből átvett hat darab kazulát, aranyos bársonyruhát, két ezüstpoharat, két ezüstitányért, ezüstkannát és két ostyatartót említ. Az ostyatartók 1711-ben kerültek eladásra. Kelemen Lajos: *Kolozsvári klenódiumokról*. In: Kelemen Lajos: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányokat és jegyzeteket írta Sas Péter. Kolozsvár 2006, 255.

ja a Fogarasi Református Egyházközség 1627-es vagyonszeírása, amelynek valamennyi tételét (29 darab) a katolikus szertartásból átvett tárgyak alkotják. Itt sorolják a miseruhákat, stólát, miseinget, pluviálét, oltárterítőt, monstranciát, cibóriumot, két misekelyhet paténával együtt, egy harmadik kelyhet, két ereklyét, kis útioltárt, csengettyűt, keresztre való zászlót és négy darab réz gyertyatartót.³ A használati daraboknál (oltárterítő, kelyhek és paténák, csengettyű) megjegyezték, hogy a templomban, a papnál vagy a mesternél állnak. Az udvarhelyi egyházmegye 1643-as vagyonszeírásában több helyen sorolnak funkció nélküli átöröklött tárgyakat.⁴ Ezek többsége a Rákóczi-szabadságharc idején vesztett el, vagy a háborús károk fedezése miatt adták el őket.⁵ A marosi egyházmegye 1643 körüli protokollumában Nyárádszentimrén *edgy aranyas ereklyét* vettek számba, Sóvárádon, Kibéden, Gyulakután pedig egy-egy használatban lévő kelyhet és paténát említenek.⁶ 1649-ben a nagyenyedi egyházmegyéhez tartozó Magyarbecében a vizitáció megjegyezte, hogy a templomban *még meg volt egj darab oltár*, melynek eltávolítását a vizitáció elrendelte.⁷ A háromszéki Zágonban a katolikus szertartásból nemcsak a kelyhet és paténát vették át, hanem az 1680-as jegyzőkönyv adatai szerint a fedeles cibóriumot is,⁸ amelyet a gyülekezet 1715-ben eladott a háborús idők kiadásainak törlesztésére.⁹ Az udvarhelyszéki Dobófalván (Dobó) tartott vizitáció réz gyertyatartóról tesz említést még 1721-ben is.¹⁰ Az orbszéki Páván 1728 körül adták el az ostyasütőt 1 forintért.¹¹ Az erdővidéki

³ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (A továbbiakban: EREL), Fogarasi Református Egyházközség levéltára, Leltár 1627-ből.

⁴ Petek: eltöredett sarogh rész gyertyatartó; Szentlászló: szintén réz gyertyatartó, melyről megjegyezték, hogy ha a szükség mutattya, csak el kell adni; Bögözben oltár öltöző is egy vagyon, pap öltöző is egy; kazulát őriztek Siklódon is: Vagyon a templomhoz régi pap öltözet is négy; a muzsnai klenódiumok között egy ostya sütő vas; a sófalvi klenódiumok között kehely pohár, egy ostyasütő vas, egy kézbe való csengettyű volt. Az Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára. Székelyudvarhely. (A továbbiakban: UdVehmLvt) Régi protokollumok. 1643, 125., 122., 129., 152., 132., 149.

⁵ A peteki gyertyatartót a németek vitték el 1715-ben, a szentlászlóit 1715-ben adták el, a bögözi textíliák a tatárjárás idején veszttek el, a muzsnai ostyasütőt még 1715-ben is leltárba vették. UdVehmLvt. Régi protokollumok I/3. 1715, 52, 40, 78.

⁶ EREL Marosvásárhelyi fiókintézménye. A Marosi Református Egyházmegye Levéltára, Régi protokollumok I/1.

⁷ Hermányi Dienes József *szépprózái munkái*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta S. Sárdi Margit. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest 1992, 37.

⁸ Csáki Árpád–Szőcsné Gazda Enikő: *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei*. I. (1677–1752). Sepsiszentgyörgy 2001, 9.: egy ezüstdből való aranyas scatullya, melyet papistice úrtartónak híznak, melynek fedele is ezüstdből vagyon és aranyas. (A továbbiakban: Csáki–Szőcsné)

⁹ Uo. 98.: Amint ennekelőtte való szomorú időben az danusok bėjövetelinek alkalmatosságával kényszerített volt Zágon falvának nagyobb része aufugiálni, az meghmaradott kevés nép pro conservatione loci egyebet nem tehetett, hanem szükségesképpen nyúlt az Úr asztalára való két némű-nemű kelyhekhez és azokat eladván, convertálta az akkor felvetett nagy expensara.

¹⁰ UdVehmLvt. Régi protokollumok. 1779, 215.

¹¹ Csáki–Szőcsné: *i. m.* 211.

egyházmegyéhez tartozó Nagybaconban 1772-ben használták fel két középkori edény anyagát, ezek eredeti funkcióját a számadás jegyzői már nem ismerték.¹²

Erdély különböző vidékein fekvő gyülekezetek vagyonszeferásai világosan mutatják, hogy a katolikus tárgyi örökség átvétele nem elszigetelt jelenség volt, a használati darabok mellett (misekehely és paténa) a funkció nélküli emlékeket is egészen a 18. század elejéig,¹³ elszigetelten a század második feléig őrizték. A 17. század első feléből fennmaradt leltárakból viszont nem következtethetünk egyértelműen a kelyhek és tányérok származására, a gyakran előforduló gyóntatópohár elnevezés nem mindig vonatkozik misekehelyre, a sepsi egyházmegyében még a 18. századi leltárakban is következetesen így említik az úrvacsoraosztó kehelyt.¹⁴

A későbbi kehelyhasználatban is megmutatkozik a katolikus hagyomány, a 17–18. században készített kelyheket gyakran paténával együtt rendelik¹⁵ még akkor is, ha a paténa kis mérete miatt nem a legalkalmasabb a kenyér kiszolgáltatására.¹⁶ Itt nemcsak arról lehet szó, hogy az ötvös (szász lutheránus mesterek) tárgykészletében és kínálatában e két darab együvé tartozott, hanem a megrendelő, sőt a vizitáció is együtt emlegeti őket. A Barátoson 1694-ben tartott vizitáció büntetés terhe alatt hagyta meg a gyülekezetnek, hogy új kelyhet és patinát csináltassanak.¹⁷

Az Erdély-szerzte átöröklött katolikus misekelyhek és paténák a fejedelmi¹⁸ és patrónusi támogatásnak köszönhetően a 17. század középső harmadától fokoza-

¹² Nagybaconi Református Egyházközség Levéltára helyben. I/1. Számadáskönyv 1720–1772.: In anno 1542. volt az ecclesianak készítve, nem keresztelő, hanem más alkalmatosságra készített 13 próbás ezüsből álló 23 lotot nyomó két edényecskeje, amelyből in anno praesenti 1772. die 16^a Junii mostan T[elegdi]Batzonban kvartellyban lévő SárosBerkeszi méltóságos Mósa László kapitány úr új formára készített tisztességes keresztelőkannát maga költségén.

¹³ A Kolozsvári Unitárius Egyházközség ostyatartóit 1711-ben adták el, a Zágoni Református Egyházközség cibóriumát 1715-ben.

¹⁴ A *Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Kolumbán Vilmos József. Kolozsvár 2005.

¹⁵ A Kolozsvári Unitárius Egyházközség számára 1636-ban, a háromszéki bitai egyházközség számára a 17. század közepe táján készítették kelyhet és paténát, az olaszteleki gyülekezet számára Daniel János 1645-ben rendelt kelyhet és paténát a brassói ötvösöktől.

¹⁶ Az úrvacsora kiszolgáltatásának menetét a Geleji-kánonok részletesen tárgyalja: Az Úrvacsora kiszolgáltatását is törvényszerűen kell teljesíteni ... jelesen közönséges és tápláló kenyérből, nem pedig azon papírszerű, kovásztalan anyagú, meleg s csaknem izzó vason süttöt karikákból, amelyeket kenyérnek nevezni semmiképp nem lehet és tiszta, egyszerű, semmi más folyadékkal nem kevert borból; a megtört kenyeret az úrvacsorázóknak külön-külön kezükbe adva és a poharat is mindenkinek, minden kivétel nélkül odanyújtva, hogy a kenyeret saját kezükkel elvéve egyék, és a bort az elvett pohárból igyák.

Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István. Ford.: Kiss Áron. Kecskemét 1875, 29.

¹⁷ Csáki-Szőcsné: i. m. 26.

¹⁸ Példaként említhető a Fogarasi Református Egyházközség, ahol az 1627-es úrasztali készletet alkotó három katolikus kehelyből és két paténából 1666-ra mindössze egy IHS monogrammal díszített paténa maradt, a fejedelmi adományoknak köszönhetően a korábbi készlet kicserélődött. 1666-ban az úrasztali készletet a fejedelmi adományok alkották: ezüsttányér és aranyozott ezüst pohár

tosan kicserélődtek, szokatlanul nagy számban csak a székelyföldi egyházmegyékben maradtak fenn napjainkig. E tekintetben számottevő az alábbiakban részletesen taglalt háromszéki emléanyag, amelynek vizsgálatára doktori kutatásom során került sor¹⁹ Buzogány Dezső vezetésével.

Háromszéki református egyházközségek középkori tárgyi öröksége

A háromszéki egyházmegyék közül leginkább a történelmi kézdi és orbai egyházmegyékben maradt fenn nagyszámú katolikus kehely és paténa. Az egykori kézdi egyházmegyéhez tartozó tizennégy gyülekezetben hat misekehely és három paténa, az orbai egyházmegye tizenkét gyülekezetében ma négy kehely és két paténa található református egyházi tulajdonban. Az 1680-tól hiány nélkül fennmaradt vagyonösszeírások tanúsága szerint az orbai egyházmegyében a meglévő példányokon kívül a 19. század elején még Kovásznán²⁰ és Pákéban is őriztek *bogláros* kelyheket. A pávai *bogláros* kelyhet és paténát 1911-ben adta el a gyülekezet a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiséggyűjteményének.²¹ Az erdővidéki egyházmegye gyülekezeteinek katolikus tárgyi örökségéről, a vizitációs jegyzőkönyvek hiánya és a korabeli források szórványosságai miatt többnyire csak a fennmaradt emlékek alapján alkothatunk képet, itt két misekehely és egy paténa őrződött meg napjainkig református tulajdonban. Az 1743-as olaszteleki vagyonleltár tételei között még szerepelt a *bogláros* kehely.²² Nagybaconban a meglévő misekehely mellett használaton kívüli katolikus tárgyak is fennmaradtak, ezek anyagát 1772-ben keresztelőkanna készítésére fordították.²³ Sepsis egyházmegye két évszázadot átfogó vizitációs jegyzőkönyvei alapján a valamennyi esetben *gyóntatópohár*ként említett úrvacsorai kehely vagy pohár típusára nem következtethetünk.²⁴ Tárgyi hagyatékban 15–16. századból származó kehely és paténa mindössze öt darab maradt fenn az egyházmegye harmincnégy gyülekezetében.

Orbai Református Egyházmegye

A háromszéki példák közül a Zágoni Református Egyházközség őrzött meg legtöbbet a katolikus szertartásból, a ma meglévő két kehely mellett a fedeles

Lorántffy Zsuzsanna adományából, valamint három aranyozott ezüstkanna. EREL, Fogarasi Református Egyházközség levéltára. Leltár 1666-ból.

¹⁹ Kovács Mária Márta: *Ötvösművek és ónedények a történelmi Háromszék református egyházközségeiben*. PhD-disszertáció, Kolozsvár 2010. Kézirat a szerző tulajdonában.

²⁰ Az Orbai Református Egyházmegye Levéltára a Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltárában, Kézdivásárhely. (A továbbiakban OrbaiLvt) I/19. Vizitációs jegyzőkönyv (1797–1810), 10.: *Vagyon egy 6 boglárú aranyas pohár*.

²¹ A két tárgy további sorsát nem ismerjük. Kovács Mária Márta: *A pávai egyházközség régi és új úrasztali készlete*. In: Jakab Albert Zsolt – Pozsony Ferenc (szerk.): *Páva. Tanulmányok egy orbaiszéki faluról*. Kolozsvár 2011, 202.

²² Az Olaszteleki Református Egyházközség Levéltára helyben, I/13 Számadáskönyv 1709–1791. 2.: *Egyik ezüstpohárról letört egy boglárocska, ez is a ládában szokott lenni*.

²³ Lásd 12. lábjegyzet.

²⁴ Lásd: *A Sepsis Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Kolumbán Vilmos József. Kolozsvár 2005.

cibóriumot, paténát és egy harmadik kelyhet is átvett. A cibóriumot és a kelyhet 1715-ben adták el, a késő gótikus paténa anyagából Szentkereszty Zsigmond készítettetett keresztelőtányért 1815-ben.²⁵ A kora gótika képviselője a 14. századi kehely (1. kép), amelynek mai, még a román stílusban gyökerező formája többszöri átalakítás eredménye. Az eredeti korai alkotásból mindössze az alsó, hengeres, ívelő indán ülő szőlőlevelekkel és négyszirmú virágokkal díszített szárrész és a nyújtott hólyagos kialakítású nádusz maradt meg. A kerek talppal egybeöntött csonka kúp alakú lábat és a harang alakú, profilozott szájperemmel ellátott kuppát utólag kicserélték, az új alkotóelemek kialakításában az eredeti formát követték. A felső szárrész szakszerűtlen javítás következtében megsemmisült. A sima hólyagokkal tagolt, lapított gömb alakú nádusz több 14. századi erdélyi alkotáson megjelenik.²⁶ Az egyszerű kivitelezésű kelyhet a 18. századi vizitációs jegyzőkönyvek *hólyagos, sima talpu arannyas pohárként* említik,²⁷ ami arra utalhat, hogy átalakítására már korábban sor került. A kehely korai származására Darkó Ákos figyelt fel, aki 1943-ban így ír róla: *kovács által javított kehely gót-román átmeneti korból.*²⁸

A 15. század második felétől a kelyhek változatos formáival, a díszítőeljárások kiteljesedésével találkozunk. A kelyhek arányai megváltoztak, egyre karcsúbb formát öltenek. A kerek talpat a karéjos (az 1400-as évektől a négykaréjos, majd a 15. század második felétől a hatkaréjos),²⁹ a csonka kúp alakú lábat és hengeres szárat a hatszögű forma váltja fel. A zágoni gyülekezet második kelyhe (2. kép) a megváltozott formákról tanúskodik, díszítésében a zománctechnika vezető szerepet kapott. Ornamentikájának köszönhetően már a 19. század végétől bekerült a magyar művészettörténet-írás sodronyzománccról szóló fejezetébe.³⁰ 1900-ban a párizsi világiállításon képviselte Erdély ötvösségét.³¹ A kehely jórészt őrzi eredeti formáját, a nádusz hat rotuluszában egykor rozetták ültek, közülük négy ma hiányzik. A hiányzó rozetták közül kettő 1728-ban veszett el, amikor a zágoni Kelemen János felesége mosni vitte az úrasztali kelyhet, és a *boglárok* közül kettő leesett róla. Kelemennét a vizitáció a kár megtérítésére kötelezte.³² A sodronyzománccos kuppakosár zománcozása töredékesen maradt fenn, a mezőket kitöltő kék és barna alapozás szinte teljesen eltűnt, a sodronyindákon ülő fehér zomán-

²⁵ A Zágoni Református Egyházközség Levéltára helyben. Zágoni Anyakönyv. 32v.

²⁶ A Roth Victor által közölt munkák közül az alcinai, kisdisznódi, sellenberki, rudályi kelyhek náduszát alakították ki hornyolatokkal, Roth valamennyit a 14. századra datálja. Roth, Victor: *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens. I. Goldschmiedearbeiten*. Hermannstadt 1922, 8., 10., 11., 13–14. (A továbbiakban: Roth 1922)

²⁷ Csáki-Szőcsné: i. m. 59–60.

²⁸ EREL, G1 fond, Darkó–Debreczeni gyűjtemény, Darkó jegyzetek. 128.

²⁹ Dâmboiu, Daniela: *Breaslă aurarilor din Sibiu între secolele XV–XVII*. Editura Altip, Sibiu 2008, 64.

³⁰ A kehely legutóbbi feldolgozása a korábbi irodalommal: Kovács Mária Márta: Klenódiuumok Orbaiszéken. Adalékok a pávai, zabolai és zágoni református gyülekezetek úrasztali készleteihez. In: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Orbaiszék változó társadalma*. Sepsiszentgyörgy 2007, 109–110.

³¹ Exposition Universelle de Paris en 1900. Catalogue de l'Exposition Historique le Pavillon de la Hongrie. Paris 1900, 111.

³² Csáki-Szőcsné: i. m. 201.

cú, apró virágok és zöld zománcú levelek többsége ép. A MARIAH / IWAVSN³³ feliratot hordozó hatszögű szár mindkét részét a nódusz fölé helyezték el, így a tárgy aránytalanná vált. A zágoni kehely díszítésével számos párhuzamot találunk az erdélyi emléanyagban, így a lessesi és brassói evangélikus egyházak kelyhein.³⁴ A zágoni kehely datálásával kapcsolatosan az 1810-es vizitációs jegyzőkönyv bejegyzésében találunk adatot: *Vagyon egy zomántzos pohár rózsás kisede patinával 1554-beli.*³⁵ Ezt azonban fenntartással kell kezelnünk, mivel a korábbi vizitációkban, – 1680-ig visszamenően – sehol nincs erre utalás. A kehely feliratának betűtípusa, a kupa nyúlánk formája a 16. század elejére vall.

A Zágonnal szomszédos Papolcon a katolikus misekehellyel együtt a paténa is átkerült a református szertartásba. A kehely hatkaréjos talpának pereme erőteljesen kihajlik, a talpat szőlőleveles indából szerkesztett, áttört fríz díszíti (3. kép). A hatszögű láb felső részén széles, áttört liliomos fríz húzódik, a szintén hatszögű szár oldallapjait vésett X motívumok ékesítik. A lapított gömbnódusz domborított szíromdíszes, négy aprócska rotuluszában négyszirmú virágok ülnek. A magas kupa granulált díszítésű, alacsony kuppakosarát apró liliomos párta zárja. A granuláció mint díszítőeljárás igen népszerű volt Erdély középkori ötvösségében, számtalan kehely maradt fenn granulált kuppakosárral.³⁶ A háromszéki emléanyagban ezzel a technikával készült az alább tárgyalt nagybaconi kehely is. A papolci kehelyhez tartozó egyszerű, ezüstpaténa felső részét aranyozták.

Az orbaiszéki gyülekezetek közül Zabolán őriznek még középkori tárgyakat. A karcsú kehely ornamentikája a hatkaréjos talpszegély és a hatszögű szárak áttört, halhólyagos frízére, valamint a lapított gömb alakú nódusz színes üvegberakású bütykeire korlátozódik (4. kép).³⁷ A váltakozó vörös és kék színű üvegberakásokat drágakőfoglatok mintájára alakították ki, a kehely kapcsán Keöpeczi Sebestyén József tévesen almandin- és ametisztfoglatokról ír.³⁸ A 15. század végén készült kelyhet paténával együtt vették át és őrizték meg napjainkig a református szertartásban. A paténa egyszerű kivitelű, ma rossz állapotban található, pereme töredezett és nagy felületen elvált a lapos öbölrésztől.

Kézdi Református Egyházmegye

A katolikus tárgyi örökség tekintetében kiemelkedő a Felsőtorjai Református Egyházközség. A kezdetben az Apokok magánbirtokát képező Felsőtorjának Szent Márton tiszteletére emelt templomát feltehetőleg a 16. század első felében bon-

³³ *Maria hilf aus Noth* azaz Mária segíts ki a bajból.

³⁴ Horst Klusch: *Siebenbürgische Goldschmiedearbeiten*. Bukarest 1988, 89.

³⁵ A Zágoni Református Egyházmegye Levéltára helyben. 1/37. Inventarium sive Conscriptio omnium Bonorum tam Mobilium, quam Immobilium Ecclesiae Reformatae Zagoniensis 24 jan. 1810, 4.

³⁶ A teljesség igénye nélkül: a kőhalmi, szászfehéregyházi, sárosi, homoródi, szépnyeri, dánosi, szásztrőpényi és kisfehéregyházi evangélikus egyházközségek kelyhei. Mitran, Gheorghe: *Arta aurarilor în Transilvania*. Braşov 2003, 160–161. Roth Victor: *i. m.*

³⁷ A kehely legutóbbi feldolgozását lásd Kovács Mária Márta: *i. m.* 2007. 108, 110.

³⁸ Keöpeczi Sebestyén József: A zabolai református egyház kelyhe és ezüstpohara. In: *Erdélyi Múzeum*, 1945, 7.

tották le, helyére nagyobb templomot építettek.³⁹ Ennek felszereléséből került a református egyház birtokába két késő gótikus kehely és paténa.⁴⁰ A paténák anyagából Könczei Ilona 1806-ban nagyobb kenyérosztó tányért készíttetett. Az egykori paténák részletes leírását a Szabó Antal által 1801-ben indított jegyzőkönyv örökítette meg, közülük az egyik sima volt, a másik peremét IHS feliratú kereszt díszítette.⁴¹

A fennmaradt két kehely a lángnyelvekkel díszített kelyhek csoportjába tartozik. Az erdélyi ötvösségben számos emléken megjelenő díszítőmotívum vésett vagy lemezből formált változatával leggyakrabban a kelyhek kuppakosarán találkozunk. A vésett lángnyelvek nyújtott háromszög formájában jelennek meg a felsőtörjai kehely kuppáján (5. kép). A kosarat sodronyon ülő, négyszirmú virágszálakból szerkesztett, öntött fríz zárja. Harang alakú kuppája sima. A kehely mindkét szárrésze hiányzik, így a tárgy kissé aránytalannak hat. A lapított gömb alakú nádusz trébelt sziromdíszei között hat sima foglalatú rotulusz jelenik meg, ezekben egyszerű négyszirmú virágok ülnek. A hatszögű, sima láb hatkaréjos, széles talpban folytatódik, amelynek peremét szőlőleveles inda töri át. A kuppakosár díszítése és a nádusz sima rotuluszai a bodfalusi evangélikus egyház kelyhével mutatnak közeli rokonságot.⁴²

A lángnyelves díszítés lemezből formált, hullámvonalasan elhelyezett változata a második felsőtörjai kehely (6. kép) kuppakosarán jelenik meg. Ennek magas, rézsűsen szűkülő hatkaréjos talpát rovátkolt fríz díszíti. Az alacsony, sima láb tagolt szárgyűrűvel válik el a hatszögű szártól, amelynek oldallapjait vésett, átlósan elhelyezett stilizált levélmotívumok díszítik. A lapított gömb alakú nádusz trébelt sziromdíszei közül minden másodikon kettős vésett halhólyagok jelennek meg. A széles sziromdíszek halhólyag-motívumai a nagyselyki evangélikus egyház kelyhével mutatnak párhuzamot.⁴³ A felsőtörjai kehely náduszán hat sarkára állított rombusz helyezkedik el, ezek oldallapjai rovátkolt díszítésűek, szemközti oldallapjaikon vésett sugar- és virágmotívumok ismétlődnek. A harang alakú, sima kuppát lemezből kialakított, hullámvonalas lángnyelvekkel díszített kosárban helyezték el, amelyet gyöngyosor sodrony felett lilimos párta zár le. A felsőtörjai kelyhek készítési idejét nem ismerjük, analógiák alapján mindkettő a 15. század végén, 16. század elején készülhetett.

³⁹ Tüdős S. Kinga: A feltörjai református egyházközség 19. századi jegyzőkönyve. In: *Acta*. 1997.

⁴⁰ A Kézdi Református Egyházmegye Levéltára a Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltárában, Kézdivásárhely. (A továbbiakban: KézdiLvt) I/15. Visitationális jegyzőkönyv (1735–1743): *Vagyon az Úr asztalára való két aranyas kehelye két patellácskáival együtt, mely patinácskák közül egyik aranyas, a más tiszta fejér.*

⁴¹ Tüdős S. Kinga: i. m.: A tányér, az első, aranyfüstös, nincs rajta írás vagy valami egyéb jegy, hanem a szélén egy kereszt és annak közepibe három betű: IHS. A második egy váslott ezüsttányérocaska, ez is írás nélkül van. A két elsőbb kicsiny ezüsttányérocaskából Potsa Dávid úr özvegye titulata N. B. Köntzei Ilona asszony egy szép nagyot aranyfüstel renováltatott, mellyen ilyen inscriptio vagyon: REN. ILONA KÖNTZEI 1806.

⁴² Mitran, Gheorghe: i. m. 159.

⁴³ Horst Klusch: i. m. 90.

A kézdimárkosfalvi (7. kép) és kézdimartonfavi (8. kép) misekelyheket paténával együtt vették át, előbbi ma is a gyülekezet tulajdonában van, utóbbit 1690-ben újíttatta meg László Mihály.⁴⁴ A korai kelyhek hólyagos nódusza a hornyolatokkal tagolt, gömb alakú nóduszban él tovább a 15. század végéig. E típus háromszéki példái a kézdimárkosfalvi és kézdimartonfalvi kelyhek, amelyek hatkaréjos talpát az előbbi esetében indán ülő leveles fríz törí át, utóbbi profilált. A kézdimárkosfalvi kehely hatszögű, alacsony lábát tagolt szárgyűrű zárja. Alsó szárrésze hiányzik, a felsőt magas, hengeres formára cserélték, ami a tárgyat kissé aránytalanná tette. A kézdimartonfalvi kehely hatszögű lába karcsú, hengeres szárrészein gótikus majuszkulákat idéző díszítőmotívumok jelennek meg. A hornyolatokkal tagolt nóduszgömb, illetve utóbbi esetében lapított gömb alakú. A nódusz szoros formai párhuzamait lelhetjük fel a mirkvásári, brassói, prázsmári⁴⁵, valamint a holcmányi⁴⁶ evangélikus egyházközségek kelyhein. A kelyhek sima kuppái harang alakúak. A kézdimárkosfalvi kehelyhez tartozó kisméretű paténa peremén vésett medaillonban, poncolt alapon egyenlő szárú kereszt látható, ami igazolja a tányér katolikus származását (9. kép).

A késő gótika idején az ötvöstárgyakat gyakran díszítették drágakő és féldrágakő berakásokkal. A féldrágakövek színe rendszerint sötét, a foglalás nem túl díszes, szigorúan alkalmazkodik a kő sima formáihoz, egyszerű fémszalagból áll. A féldrágakővel, türkizzel ékesített kelyheket a háromszéki református egyházi gyűjteményekben az ikafalvi kehely képviseli (10. kép). A kehely hatkaréjos talpának pereme kihajlik, a talp felülete sima. Az alacsony, hatszögű lábát hangsúlyos hatszögű szárgyűrű zárja. Mindkét szárrész követi a láb tagolását, a hat-hat oldallapot trébelt, majuszkulás IESUS felirat, illetve egyenlő szárú kereszt díszíti. A lapított gömb alakú nódusz trébelt szíromdíszes, a rotuluszok helyén hat finom megmunkálású, öntött rozetta ül. A rozetták megformálása, nóduszon való elhelyezése az eddig ismert erdélyi emléanyagban egyedülálló. A harang alakú kupa alacsony, sima lemezből kialakított, hat ékkővel díszített kuppakosárban helyezkedik el. A virágformára kialakított, tokos foglalatokban két türkiz, két sötétbarna és egy krémszínű féldrágakő, valamint egy sötétkék üveg látható. Az 1971-es leltárkönyv adatai szerint a kuppakosár ékkövei közül három hiányzott, az üveg és a két türkiz berakás a 20. század második felében kerülhetett a kehely kuppájára. A kehelyhez tartozó keskeny peremű paténa is fennmaradt az egyházközség tulajdonában. A perem szélén kettős vésett medaillonban egyenlő szárú, vésett kereszt látható (11. kép). Az együttes díszítésére vonatkozó leírásokat nem találunk a 18. századi leltárakban, csupán azt jegyzik meg, hogy a tányér feneke elrepedt, a kehely 1775-ös állapotát az *alsó köteséhez hibás és mozog*⁴⁷ megjegyzés mutatja. Mindkettőt a 18. század végén javították.

A késő gótikus ötvösség alakította ki a hólyagos díszítésű kuppakosarat, amely a reneszánsz hólyagos serlegeken teljesedett ki. A kézdi egyházmegye

⁴⁴ KézdiLvt. I/19. Visitationalis jegyzőkönyv (1797–1810), 3.

⁴⁵ Mitran, Gheorghe: *i. m.* 157–158.

⁴⁶ Roth Victor: *i. m.* 14.

⁴⁷ KézdiLvt. I/18. Visitationalis jegyzőkönyv (1775–1803), 266.

maksai kelyhén találkozunk ezzel a díszítési formával (12. kép). A kehely hatkaréjos talpának pereme kihajlik, áttört halhólyagos fríze azonos a Rong-féle kehely talpának díszítésével.⁴⁸ A kehely felépítését – hatkaréjos talp, alacsony, hatszögű láb és szár, rotuluszokkal ellátott lapított gömb alakú nódusz, harang alakú kupa –, arányait és ornamentikáját a 16. század első felében Erdélyben uralkodó késő gótikus formák határozzák meg, azonban a kuppakosáron megjelenő szimmetrikus, nyújtott hólyagmotívumok már a reneszánsz formakincs felé mutatnak.⁴⁹ A szár oldallapjain sima félgömbök ülnek. Az eperszemes díszítéssel rokon félgömbök több 16. század első feléből származó erdélyi kehely szárán megjelennek, ezzel a díszítési formával találkozunk a báránkyúti kehely nóduszán is.⁵⁰ Az ötvösmester eddig feloladatlan G. R. P. monogramját és az 1512-es évszámot a hatszögű láb alsó karéjaiba véste, a készítettők MI és MB monogramját, valamint a plébániára utaló MAXAI tulajdonjelzést a kupa kihajló szájpereме alá ütötték be. A megrendelők minden bizonnyal a Maksai család tagjai közül lehettek. A kehely készítője vélhetően a brassói ötvöscéhben a 16. század első felében működő Georgius Ruffus (Roth) mesterrel lehet azonos, akit a városi számadások többször említenek a század első felében, 1550. június 7-én viszont eltemették.⁵¹

Az alsócsernátoni paténa (13. kép) is kehellyel együtt öröklődött át a katolikus liturgiából, a kehely a 18. század végéig szerepel a vagyonszeírásokban. A Cseh Mózes által készített új kehely megjelenésével egy időben tűnik el a leltárakból, így nem kizárt, hogy az új úrvacsorai tárgy a régi anyagából készült. A fennmaradt paténa keskeny peremét kettős vésett medaillonba stilizált keresztrefeszítés-ábrázolás díszíti. A csonka kereszt két oldalán IN betűk olvashatók. A keresztben nem jelenik meg Jézus alakja, csupán a szegek lenyomatával jelzik a tartalmat. Az INRI feliratból csupán az IN betűket vésték be.

Erdővidéki Református Egyházmegye

Az erdővidéki református emléktárgyakban két kehely és egy paténa őrzi a katolikus liturgia emlékét. A bodosi kehely (14. kép) hatkaréjos, magas talpát háromszögekbe foglalt három, karéjokból szerkesztett fríz töri át. A hatszögű lábat utólag kicserélték, ezt hangsúlyos szárgyűrű választja el a szártól. Az alsó és felső szárrész oldallapjain vésett sugármotívumok és gótikus I minuszkulák váltakoznak. A lapított gömb alakú nóduszon domborodó szíromdíszek hat sima felületű, sarokra állított, trébelt rombuszmotívumot fognak közre, az előbbieket közül minden második felülete vízszintesen sávzott. A nódusz kialakításával és a szár díszítésével formai hasonlóságot mutat a Victor Roth által Segesvárról közölt ke-

⁴⁸ H. Kolba Judit: *Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen National Museum. 14-17. Jahrhundert.* Budapest 2004, 41.

⁴⁹ A hólyagos kuppakosár legközelebbi párhuzama a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött, a lövétei katolikus plébániáról származó kehely. További párhuzam a feketehalmi, balázstelki, apoldi, szépmezői, mártonhegyi evangélikus kelyhek esetében. Horst Klusch: *i. m.* 90., Mitran, Gheorghe: *i. m.* 171., Roth Victor: *i. m.* 104–107.

⁵⁰ Mitran, Gheorghe: *i. m.* 169.

⁵¹ Gyárfás Tihamér: *A brassai ötvösség története.* Brassó 1912, 84–85.

hely.⁵² A Roth által 15. századra datált segesvári kehellyel mutatott közeli párhuzam a bodosi kelyhet is a 15. század második felére keltezi. A harang alakú kupa felülete sima, alsó részén szakszerűtlen javítás nyomai láthatók.

A kehely paténával együtt került át református használatba. A paténa széles peremén medaillonba foglalt IHS monogram látható (15. kép).

A nagybaconi kehely (16. kép) a fent taglalt, granulációval díszített kelyhek csoportjába tartozik. Hatkaréjos, magas talpát halhólyagos mérművekből szerkesztett, áttört fríz díszíti. A talp áttört fríze a zabolai kehely talpának díszítésével rokon. A hatszögű, karcsú lábat tagolt szárgyűrű választja el a szintén hatszögű szártól, amelynek oldallapjait áttört, bonyolult rajzú levelek díszítik. A lapított gömb alakú nódusz domborított szíromdíszes, hat rotulusában egyszerű, domborított, stilizált ötszirmú virágok ülnek. A harang alakú kupa, domború övvel lezárt, granulált díszítésű kuppakosárban helyezkedik el. A kupa kivételével a kehely aranyozott vörösrézből készült.

Sepsi Református Egyházmegye

A háromszéki emlékonyagban kiemelt figyelmet érdemel a rétyi (17. kép) kehely paténájával együtt és a hozzá hasonló aldobolyi (18. kép) kehely, amelyek a késő gótika leghatározottabb jegyeit viselik magukon. A két kehely formai hasonlóságai mellett ornamentikájuk tekintetében is azonosságokat észlelhetünk. A hatkaréjos talpat áttört, leveles fríz díszíti, a hatszögű láb a rétyi esetében sima, az aldobolyi kehely esetében vésett, késő gótikus halhólyagmotívumok díszítik. Más apró különbség is észlelhető a két kehely díszítésén: a rétyin a szárgyűrű alatt, a láb felső részén áttört fríz részletei látszanak. A hatszögű szár mindkét kehely esetében vésett feliratot tartalmaz, azonban az aldobolyi feliratából csak egy S betű értelmezhető. Az aldobolyi kehelynél maradványok, felső szárrészének felirata is töredékesen maradt fenn, MAR és A betűk olvashatók, valószínűleg *Maria* felirat lehetett. A lapított gömb alakú nóduszt domborított virágszirmok ékesítik, hat öntött rotulusában vésett, hatszirmú virágok ülnek. A rétyi kehely hasonló nóduszán, a rotulusok helyén vésett feliratot tartalmazó, sarkukra állított hasábok láthatók. Míg az aldobolyi felirata és szárának díszítése teljesen kivétel, addig a rétyi kehely szárának díszítése teljes épségében fennmaradt. A felső szárrész oldallapjain az IHS (Iesus Hominorum Salvator) monogram betűi és vésett napkorongok váltakoznak. A nódusz DONEUS feliratának N és E betűit a mester fordítottan véste be. Ez a 15. századi felirat eddig felolvasatlan, a Roth Victor által ismertett 15. századi kehelyfeliratokkal összehasonlítva lehetséges, hogy a *Dominus tecum*ról van szó.⁵³ A gótikus kelyhek feliratát a szakirodalom négy csoportba sorolja, az első csoportba a Jézusra, Máriára és a szentekre, a másodikba a kehely rendeltetésére vonatkozó feliratok tartoznak, a harmadik az ötvös és a donátor nevét, címerrajzát, az évszámot tartalmazza, a negyedik csoportba az értelmetlen feliratokat szokták sorolni (pl. gyakran csak betűk ABC

⁵² Roth Victor: *i. m.* 16.

⁵³ Roth Victor: *i. m.* 10–90.

sorrendben).⁵⁴ A rétyi kehely szárain és náduszn megjelenn feliratok az első, illetve a harmadik csoportba sorolhatók, az alsó szár rész mesterjegyet tartalmaz felirata eddig feloladatlan. Az első oldallapon összekapcsolt A és V betűk, a másodikon 7-es, a harmadikon pedig R betű olvasható.

A két kehely kuppakosarának áttört, öntött díszítése annyiban különbözik, hogy az aldobolyit sodronyok hat mezőre tagolják, koronázó fríze pedig rózsaságas a rétyi liliomos frízével szemben. A két kuppakosár indák közé helyezett rózsadísze analógiát mutat az alvinci kehely kosarával, amely 1507-ben készült. Roth Victor által ismertetett százsz kelyhek kuppakosarai közül a nagyapoldi, nagyszebeni, nagyekemezői, hosszúaszói, domáldi, asszonyfalvi, távolabbi analógia a dipsei mutat analógiát, amelyeket a nagyapoldi 1513-as felirata alapján Roth a 16. század első évtizedeire datál.⁵⁵ A rétyi kehelyhez tartozó aranyozott ezüst paténa is fennmaradt, ma keskeny pereme nagy felületen elvált a lapos öböl rész től.

A 16. század elején az eperszemes díszítésű kelyheknek se szeri, se száma. Az eperszemek elkészítése granulációval készült, akár csak a század elején elterjedt gyöngyszemes díszítésű kuppakosarak. Az eperszemek általában a száron és a náduszon jelennek meg, a rotuluszok helyén vagy a rotuluszokba foglalva. A háromszéki emléanyagban a feldobolyi kehely (19. kép) eperszemes díszítésű. A kehely hatkaréjos, magas talpa sima, akár csak a hatszögű láb. A láb felső részén ötszögekből kialakított sima mezők láthatók, amely az 1514-ben készült homoródi,⁵⁶ valamint a boldogvárosi és a szászmagyarósi⁵⁷ kelyhek lábának kialakításával azonos. A lábat kettős tagolású szárgyűrű választja el a nádusztól, mivel az alsó szár rész hiányzik. A nádusz lapított gömb alakú, felületét trébelt szíromdíszek és trébelt, szögére állított rombuszokba foglalt eperszemek ékesítik. A felső hatszögű szár rész oldallapjai szintén eperszemes díszítésűek. A sima, harang alakú kuppát, egyszerű, szalag formájú kosárba helyezték el, a kosarat vastag sodrony felett megjelenő, apró liliomokból kialakított párta zárja le.

Az oltszemi kehely csupán részleteiben tartalmaz középkori elemeket, nádusza, kuppája, szár részei eredetiek, talpát a 17. században cserélhették ki. Vélhetően ennek emlékét őrzi a talpszegély alsó részére karcolt felirat, amely csak részben értelmezhető: X Z ALANI Szabo Péter 1617 6 T R Da. További szakszerűtlen javítások áldozata lett a felső szár rész díszítése, a láb alsó illesztésénél bádoglemezt helyeztek el. A kehely hatkaréjos talpán vésett geometrikus motívumok jelennek meg, akár csak a hatszögű száron, amelynek oldallapjait félkörívkből szerkesztett motívumok díszítik. A lapított gömb alakú náduszt trébelt szíromdíszek ékesítik. A nádusz osztóvonalán három rotulusz és három élére állított hasáb helyezkedik el, a rotuluszokban eperszemek, a hasáb alakú foglalatokban vörös és barna színű üvegberakás látható.

A háromszéki református egyházmegyékben fennmaradt gótikus és késő gótikus kelyhek mesterköre teljesen ismeretlen, alkotóik ritkán látták el jegyükkel

⁵⁴ Gyárfás Tihamér: *i. m.* 220.

⁵⁵ Roth Victor: *i. m.* 89–90.

⁵⁶ Mitran, Gheorghe: *i. m.* 162., Roth Victor: *i. m.* 30.

⁵⁷ Mitran, Gheorghe: *i. m.* 169–172.

munkáikat. A brassói ötvöscéh 1511-i céhszabályzata még nem említi a jegy kötelező használatát.⁵⁸ A bemutatott, jelzés nélküli kelyhek és paténák jelentős részéről csupán feltételezzük, hogy a közeli brassói ötvösök alkotásai. A középkori liturgikus edények formáját, anyagát egyházi előírások szabályozták, ehhez az ötvösöknek szigorúan alkalmazkodniuk kellett. A kehely kötelező alkotóelemei a talp, szár, nódusz és kuppá, anyagát illetően aranyból, ezüsből vagy legalább belső részén aranyozott kuppával készülhetett.⁵⁹ A gótikus kelyhek esetében míg az alkotóelemek gyakran rendkívül hasonló formákat mutatnak, addig a díszítésükön nagyobb változatosság figyelhető meg. Az öntött részletek (a kelyhek öntött peremáttörései, szárgyűrű, a kuppakosár pártája) azonossága nem feltétlenül azonos készítőre vagy azonos műhelyre utal, hanem a 15. század második felétől egyes műhelyekben „sorozatgyártásra”, sőt „exportra” is készülhettek.⁶⁰

A történelmi Háromszék református egyházközségeiben fennmaradt gótikus kelyhek és paténák közül valamennyit a katolikus liturgiában használták, szokatlanul nagy számuknak okát elsősorban a települések társadalmi struktúrájában, valamint a nemesi réteg felekezeti hovatartozásában kell keresnünk. A széki területen fekvő egyházközségek gyülekezeteit szabad székelyek alkották néhány kisebb birtokkal rendelkező nemesi családdal. Míg a székely közösségek többsége protestáns, elsősorban református és unitárius volt, addig a nemesi réteg nagy része megőrizte katolikus vallását, a háromszéki Aporok, Kálnokiak, Mikések, Béliak mindvégig katolikusok maradtak.⁶¹ A 17. század második felétől az úrasztali készletek alakulását jelentősen meghatározó patrónusi adományokról (olykor a teljes készlet kicserélése egy-egy patrónus nevéhez fűződik) ezen a vidéken szinte alig beszélhetünk, a korábbi egyházszervezetre ráépülő eklézsiákban a katolikus egyházból átvett készlet a meghatározó, ezt a 17–18. század folyamán szabad székelyek és kisnemesek adományai egészítették ki. Mivel patrónusságot és a vele járó előjogokat többnyire a birtokos nemesség képviselői szerezhettek,⁶² ennek hiányában nem alakulhatott ki patronátusi szerepvállalás, ami a 17. század második felétől jelentősen módosította a gyülekezetek úrasztali készleteit. A háromszéki, azon belül a kézdi és orbai egyházmegyékben ez tette lehetővé, hogy a vármegyei területekhez viszonyítva jóval nagyobb számban megőrződött a katolikus tárgyi örökség.

⁵⁸ Gyárfás Tihamér: *i. m.* 12.

⁵⁹ Braun, Josef: *Das kirchliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung.* Max Hueber Verlag, München 1932, 18.

⁶⁰ Beke László: *Sodronyzománcos ötvösművek.* Budapest 1980, 17.; Rákossy Anna: A sokszorosítás szerepe a későközépkori magyarországi kelyhek készítésében. In: Tüskés Anna (szerk.): *Omnia creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára.* Budapest 2009, 146.

⁶¹ Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében.* Erdélyi Tudományos Füzetek 254. Kolozsvár 2005, 112–113.

⁶² A patronátusságnak jelentős anyagi vonzata volt. A patrónusi jogokról és kötelezettségekről az 1771-es boroskrakkói generális zsinat is határozatot hozott. *Erdélyi református zsinatok iratai III. 1771–1789.* Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolombán Vilmos József – Sipos Gábor. Kolozsvár 2001, 8.

Illusztrációk

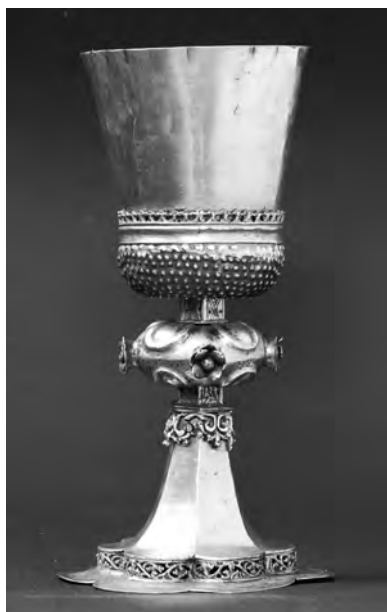
1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

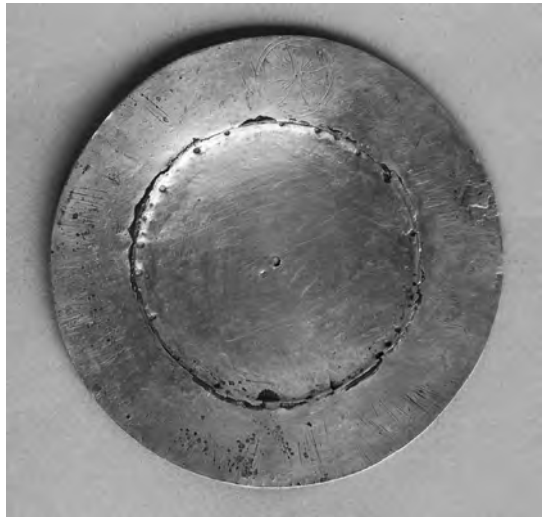
8. kép

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

19. kép